

*Т.В. МІРЗОЄВА, О.А. ТОМАШЕВСЬКА,
кандидати економічних наук, доценти
Національний університет біоресурсів
і природокористування України*

Управління ризиками агровиробників в умовах трансформаційних процесів

Постановка проблеми. Аграрне виробництво – один із найважливіших і водночас найризикованіших напрямів національного господарства. Це зумовлюється тим, що на агровиробництво значною мірою впливають природні катаклізми, сезонність виробництва, тривалий період обороту капіталу й низка інших надзвичайних подій негативного характеру: хвороби рослин і тварин, коливання цін на продукцію, непослідовність державної політики тощо. Можна стверджувати, що даний напрям діяльності супроводжується системними, висококорельованими, катастрофічними ризиками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми ризикованості підприємницької діяльності займалися такі зарубіжні вчені-економісти як А. Альгін [1], Ф. Найт [10], О. Моргенштерн [12], Й. Шумпетер [16], В. М. Гранатуров [5] та інші. Вагомий внесок у розробку теоретичних і прикладних проблем пізнання ризику зробили такі вітчизняні науковці: В. В. Вітлінський [4], О.Д. Гудзинський [13], Л.І. Донець [6], Навроцький С.А. [11], Д. А. Штефанич [14] та інші вчені. У наукових працях дослідників розглядається сутність категорії «ризик» і природа його виникнення, кількісна та якісна оцінка, обґрунтовуються заходи щодо запобігання виникненню ризиків, управління мінімізацією їхніх наслідків.

Однак умови сьогодення (зокрема, в світлі підписання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС та загрози продовольчої кризи в світі) вимагають приділення більшої уваги дослідженню ризиків, що виникають в аграр-

ному виробництві, ефективність якого значною мірою залежить від заходів, які мінімізують втрати від ризиків. Таким чином, існують питання як теоретико-методологічного, так і прикладного характеру даної проблематики, що потребують подальшого вивчення.

Мета статті – окреслити сукупність найбільш небезпечних ризиків аграрного виробництва в умовах сьогодення та можливі кроки щодо їх усунення.

Виклад основних результатів дослідження. Як відомо, за часів Радянського Союзу основні втрати, пов'язані з ризиками аграрних підприємств, брала на себе держава. Сільськогосподарські підприємства переважно знаходилися поза зоною ризику. В умовах сучасності сама ж держава часто стає головним індуктором ризику, що проявляється в недосконалій політиці відносно агровиробників. Факторами ризику у взаємовідносинах держави й аграрних товаровиробників є відсутність адекватної державної підтримки виробників аграрної продукції, митні правила, що постійно змінюються та дезорієнтують підприємців, нестабільність податкового законодавства [19, 21].

Процеси трансформації, що відбуваються нині на території нашої держави, зумовили суттєве зростання рівня ризику, що супроводжує діяльність аграрних виробників. Навіть такий аграрний гігант на українському ринку, як «Миронівський хлібопродукт» у січні-червні 2014 року одержав чистий збиток у розмірі 270 млн дол. проти чистого прибутку за аналогічний період 2013-го. В компанії відзначають, що агрохолдинг має значні заборгованості через інвестування в розвиток, але через знецінення національної

валюти стає дедалі складніше їх погашати [8].

Підприємства агросектору стикаються з широким спектром ризиків, але, на нашу думку, найнебезпечнішими в умовах сьогодення є такі. Передусім, це традиційні природно-кліматичні ризики, пов'язані з проявом природних, техногенних, антропогенних і радіаційних небезпек, які супроводжують процес аграрного виробництва. Зазначені ризики завжди були притаманні сільському господарству внаслідок його особливостей і тому сучасні виробники готові до їхніх негативних наслідків. Погані погодні умови, хвороби рослин та тварин, як правило, для агровиробників є штатними ситуаціями й вони значною мірою до них адаптовані.

Надзвичайно актуальними для аграрних виробників за умов сучасного господарювання є цінові або ринкові ризики. Фермери більшості країн визначають їх як найважливіші, такі, від яких залежить виживання їхніх господарств [23].

Цінові ризики проявляються в коливаннях цін на ринках, на яких ведуть свою діяльність аграрні підприємства в зв'язку з невідповідністю попиту та пропозиції. Відносні зміни цін протягом року, як правило, мають досить складний і неоднозначний характер, що зумовлюється сезонністю агровиробництва. Факторами коливання цін на сільськогосподарську продукцію протягом року є сезонні преференції споживачів, коливання цін на ресурси чи продукцію, зміни конкурентного середовища, умов поставок або продаж тощо.

Виникнення цінових ризиків в аграрній сфері пояснюється також наявністю значних коливань цін на зернові в дозрівний період і зниження коливань після збирання врожаю, після появи першої інформації про валовий збір зернових. Крім того суттєво змінюються ціни й по роках. Наприклад, у поточному році закупівельні ціни на пшеницю 3-го класу відносно минулого року зменшилися на 33,2 дол. за тонну, або 12,7%; на пшеницю фуражну – на 46,1 дол. за тонну, або 18,7%; на кукурудзу – на 30,9 дол. за тонну, або 13,6%. На сою ціни також знизилися – на 26,8 дол. за тонну, або 4,8% [7].

Не можна оминати увагою той факт, що ціни закупівлі – ринкові й динамічні, – змінюються від ринкової кон'юнктури в кожному окремому регіоні. Так, ціни попиту на зернові в даний час коливаються залежно від регіону: на пшеницю 3-го класу – від 2850 до 3850 грн/т, на фуражну пшеницю 6-го класу – від 2680 до 3480 грн/т. У зв'язку з цим і рівень цінових ризиків різниться залежно від територіальної приналежності аграрного виробника [15].

Таким чином, виникнення ринкових ризиків зумовлюється нестабільністю цін як на продукцію аграрної сфери, так і на матеріальні ресурси, необхідні для її функціонування.

Сучасні вітчизняні агровиробники стикнулися з так званим інституціональним ризиком, який пов'язаний з законодавчими ініціативами та зі змінами економічної політики держави стосовно аграрного сектору. Зазначений ризик особливо актуальний для трансформаційних економік (такою наразі є українська економіка), яким властиві часті зміни правового регулювання, проблеми земельних відносин, зміни умов та рівня інвестиційної привабливості аграрного виробництва. Так, вже майже точно можна говорити, що вітчизняні аграрії в 2015 році залишаться як без державної підтримки, так і без іноземних інвестицій через проведення АТО на Сході країни. Крім того, не вщухають суперечки про зняття мораторію на продаж землі, що також підвищує рівень інституціонального ризику в аграрній сфері.

Аграрному виробництву притаманний також фінансовий ризик, пов'язаний зі способом утворення, нагромадження капіталу, фінансуванням підприємств і використанням фінансових ресурсів. Залежно від джерел одержання фінансових ресурсів виокремлюють три складові фінансового ризику: а) ризик запозиченого капіталу, що проявляється в його доступності та в його вартості; б) ризик власного капіталу – ймовірність змін у величині капіталу; в) ризик структури капіталу – структурні зрушення у співвідношенні власних і залучених коштів [18].

Фінансові ризики в аграрній сфері постають надзвичайно гостро, а їхній рівень нині надзвичайно високий. Передусім це пов'язано із сезонністю виробництва, по-

требою в значних інвестиціях та залежністю від кредитних ресурсів, які в аграрній сфері вищі, ніж у виробників інших галузей. Крім того, фінансові установи при наданні інвестицій враховують надзвичайно високий рівень ризику, що супроводжує агровиробництво, і тому свої фінансові ризики закладають у ціни послуг, які надають. Основними й такими, що часто трапляються, причинами виникнення фінансових ризиків є: несприятливі зміни відсоткових ставок за кредитами, непередбачене скорочення строків повернення запозичених коштів, зниження рентабельності виробництва, висока питома вага запозиченого капіталу в структурі пасивів підприємства, недостатня ліквідність [22].

Як зазначають експерти, на обсяги кредитування аграріїв зокрема впливають ментальність вітчизняного сільгоспвиробника та слабка державна підтримка. Нині банки називають аграрне виробництво одним із найризикованіших партнерів. Водночас на нинішній час потреба аграрного ринку в оборотних коштах становить близько 70 млрд грн. У минулі роки вона становила 30 млрд грн і легко покривалася за рахунок банківських кредитів. Тепер фінансовий сектор у депресивному стані, тому шукати гроші аграріям доведеться з інших джерел, або ж – економити на виробничих витратах, що автоматично вплине на врожайність [3].

Невід'ємною ознакою підприємницької діяльності аграрних виробників є виробничий ризик. Він проявляється в нестабільності обсягів виробництва продукції. Джерелами (причинами) виробничого ризику є негативна дія таких непередбачуваних факторів, як: мінливість погодних умов; стихійні лиха; поширення хвороб та шкідників рослин і тварин; генетичні відхилення в них тощо; поломки машин та механізмів; відсутність необхідних матеріальних ресурсів; зниження трудової активності й хвороби працівників; крадіжки на виробництві; відсутність чи недостовірність необхідної інформації. Фактори, що можуть спричинити виникнення виробничого ризику, в кожному окремому аграрному підприємстві проявляються по-різному і залежить це від спеціалізації, організаційно-правової форми, місця розташування й інших особливостей господарства.

Значна кількість непередбачуваних факторів в агровиробництві ускладнює прогнозування виробничої діяльності та може викликати відхилення від намічених показників [20].

В умовах сьогодення не можна оминати увагою екологічний ризик, який несе загрози природного або техногенного характеру, що призводять до ерозії ґрунтів, забруднення агроландшафтів, гумусного виснаження земель і нестачі в них основних елементів мінерального живлення рослин; засолення й підтоплення зрошуваних, пересушення чи перезволоження осушених земель; підвищення кислотності ґрунтів. Даний вид ризику виникає внаслідок недбалого господарювання аграріїв та вже потім зумовлює негативні наслідки в аграрному виробництві. Рівень екологічного ризику в аграрному секторі України нині дуже високий як через погіршення екологічної ситуації загалом, так і внаслідок інтенсивного землеробства, що здійснюється вітчизняними агровиробниками й веде до виснаження ґрунтів.

Крім того, екологічний ризик, пов'язаний з використанням пестицидів, забруднюючих речовин і добавок, є прикладом соціальних ризиків, які стоять перед фермерами. Оскільки виробники аграрної продукції забезпечують наші запаси продовольства, то виготовлені продукти й стан земельних ресурсів в ідеалі повинні ретельно перевірятися, щоб захистити споживача і сталий розвиток національного господарства. Інколи соціальні ризики виникають тоді, коли агровиробник завдає шкоди та збитків суспільству, які він повинен виправити й відшкодувати [17].

Усунути ризики зовсім неможливо як показує практичний досвід, але диверсифікувати роботу в цьому напрямі варто. Наприклад, для захисту від ризиків неврожаю аграріям потрібні інноваційні технології управління обробкою посівів засобами захисту рослин, внесенням ефективних добрив, збиранням і зберіганням урожаю. Щоб уникнути ризику втрати врожаю чи знизити його рівень, потрібні інвестиції в сучасну техніку для ефективного збирання врожаю. Малим та середнім фермерським господарствам доцільно об'єднуватися у кооперативи.

Для захисту від ризику падіння цін доцільно використовувати фінансові інструмен-

ти й упроваджувати технології управління ними. Однією з умов зменшення фінансового ризику є досягнення високого рівня ліквідності виробничих фондів, тобто утримання останніх у такій формі, яка б давала змогу в будь-який момент часу перетворити їх у готівку. До такої форми фондів належать запаси продукції, поголів'я тварин, гроші на поточному рахунку; також державні облігації, сертифікати, акції. Знизити рівень ризику можна і входженням до корпорації.

Для того щоб уникнути ринкових (цінових) ризиків, зокрема в умовах високої інфляції, аграріям недоцільно відразу реалізовувати продукцію за існуючими ринковими цінами на неї. Вигіднішим буде реалізувати продукцію через певний час за вищими цінами. Проте в такому випадку необхідно враховувати виробничі витрати, пов'язані зі зберіганням продукції (будівництво власного елеватора чи зерносховища, витрати на зберігання зерна в державному елеваторі чи зерносховищі тощо). При цьому такі витрати повинні бути нижчими від можливого приросту цін.

За нормальних умов ринкової економіки доцільніше заздалегідь укласти договори з покупцями продукції, визначивши в них реалізаційну ціну, й тим самим застрахуватися від можливого зниження цін. Із цією метою використовують форвардні та ф'ючерсні контракти на реалізацію продукції, тобто заздалегідь погоджують ціну й обсяги реалізації продукції в майбутньому.

Крім перерахованих кроків, важливими заходами щодо зниження аграрних ризиків є, по-перше, вдосконалення законодавчої бази в аграрному секторі, по-друге, створення вигідних програм кредитування та інформування про них безпосередніх виробників. Останнє надзвичайно актуальне нині в умовах, коли агровиробники мають обмежений доступ до кредитних ресурсів через відсутність кредитної історії й ліквідної застави, коли відсоткові ставки за кредитами для аграріїв збільшуються, коли відбувається зменшення обсягів кредитування та, як наслідок, зростає рівень фінансового ризику.

І звичайно ж, для розвитку аграрного виробництва й зниження його ризикованості надзвичайно важливою є державна підтрим-

ка. Наприклад, у США, аграрне виробництво яких є найефективнішим у світі, це значною мірою забезпечується підтримкою держави. На Заході також агробізнес часто субсидується державою.

Щоб спонукати вітчизняних дрібних фермерів займатися аграрним бізнесом, потрібне державне страхування, що є засобом зниження ризику та яке поліпшує доступ сільськогосподарських виробників до кредитних ресурсів. Але приватні страхові компанії, що надають послуги в Україні, неохоче беруть участь у страхуванні аграрних ризиків, оскільки останні завжди досить високі й до того ж у країні відсутній доступний і ефективний ринок перестрахування, який би підтримував страховиків. Цифри 5-7% застрахованих посівних площ в Україні говорять самі про себе, тоді як у Канаді цей показник сягає 75-85%, а за деякими програмами й більше [9].

Хоча певні кроки в зазначеному напрямі здійснюються. Так, у 2012 році був створений Український аграрний страховий пул із метою централізації процесів управління ризиками за програмами державних закупівель зернових, Аграрного фонду та контролю реалізації програми державної підтримки в агрострахуванні. Аналоги пулу існують і активно розвиваються в Туреччині – понад 7 років, в Ізраїлі – близько 40 років та в інших країнах. Страхові компанії-члени Аграрного страхового пулу України в період осінь 2013 – весна 2014 року застрахували врожай зернових культур за програмою форвардних закупівель Аграрного фонду України. Всього було укладено 684 договорів страхування, що на 216 договорів більше ніж у попередньому році. Сума відповідальності страховиків склала 1,7 млрд грн, при цьому сума зібраних страхових премій – понад 55 млн грн. Урожай сільськогосподарських культур був застрахований на загальній площі понад 190 тис. га [2].

Міжнародний досвід показує, що державна підтримка страхування агровиробництва переважно здійснюється у формі компенсації частини страхових платежів і це є ефективнішою формою стабілізації доходів аграрних виробників, ніж державна фінансова допомога, що надається у вигляді дотацій,

заліків, списань боргу, відстрочок платежів та прямих грошових компенсацій. Наприклад, у США страхування врожаю сільськогосподарських культур збиткове: у зв'язку з чим організовано державну підтримку через створену ще в 1938 році Федеральну корпорацію страхування врожаю. Корпорація використовує на страхування 60% бюджетних коштів і 40% залучає грошових надходжень фермерів, у Канаді 25-50% втрат компенсує держава й 25% – провінційна влада. Фермери Канади відраховують у провінційні страхові фонди 1% вартості продукції, що реалізується. Ця система самострахування (взаємострахування) типова також для Японії. Обсяги державних субсидій на страхування в Іспанії нормуються за типами сільгосптоваровиробників та за видами культур. Наприклад, 50% платежів субсидується по культурах: плоди, виноград, зернові; 40 – тютюн, кукурудза, соняшник і 20% – інші, при тому, що на 15% більше видається субсидій господарствам, які займаються виключно сільськогосподарським виробництвом.

Якщо звернути увагу на країни СНД, то там теж є певні досягнення в плані державної підтримки аграрного сектору. Так, у Росії діє потужна програма субсидування (50%) рослинництва й тваринництва; фактично на субсидування агрострахування спрямовується не менше 60% бюджету. У Молдові субсидується від 50 до 80% від суми страхових премій; велику частку займає страхування високовартісних видів продукції. У Казахстані та Білорусі діє обов'язкове агрострахування. Крім того, в Білорусі за рахунок коштів республіканського фонду підтримки виробників сільськогосподарської продукції, продовольства й аграрної науки сплачується 95% страхового внеску, інші 5% – за рахунок страхувальника [5]. В Україні ж, натомість, поки що немає чіткої державної стратегії розвитку системи управління агроризиками, відбувається хаотична зміна законодавства, відсутній ефективний контроль при виплаті субсидій.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що аграрне вироб-

ництво зазнає впливу низки різноманітних ризиків, серед яких найсуттєвішими в умовах сьогодення, на нашу думку, є природно-кліматичні, ринкові (цінові), інституціональні, фінансові, виробничі, екологічні (соціальні). Ризики аграрного виробництва є такими, що постійно супроводжують даний вид діяльності й такими, що вимагають постійної, прискіпливої уваги. Головне – потрібно розуміти як їх ідентифікувати (розпізнати) та як ними управляти. Управління аграрними ризиками можливе як на рівні виробника, так і держави за наявності адекватної політики. На рівні аграрних підприємств управління ризиками доцільно здійснювати з використанням таких інструментів: 1) уникнення ризиків обранням таких видів діяльності, які менш дохідні, але й менш ризиковані; 2) вибір продукції та способів її виробництва з найменшим впливом ризиків і скороченими виробничими циклами та застосування технологічних рішень, які дають змогу знизити вплив ризиків; 3) диверсифікація виробництва (використання різних сортів і гібридів культур, різних порід тварин, урахування сезонності); 4) географічна диверсифікація (наприклад, вирощування культур на віддалених одне від одного полях); 5) поетапне інвестування; 6) пошук додаткових джерел прибутку й ін. В аграріїв існує також можливість передачі ризику третім особам на умовах договору через залучення підрядників, хеджування на ринках ф'ючерсів та опціонів, а також страхування. Останнє є найбільш поширеним інструментом передачі (повної або часткової) ризиків аграрного виробництва, реалізація якого можлива як на рівні виробника, так і держави.

Надзвичайно важливим та необхідним в умовах сьогодення є подальше вдосконалення механізму державного агрострахування, що є засобом зниження ризику, і яке поліпшує доступ аграрних виробників до кредитних ресурсів, законодавчої бази в аграрному секторі, створення вигідних програм субсидування, кредитування та інформування про них агровиробників.

Список використаних джерел

1. Альгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни / А.П. Альгин. – М. : Мысль, 1989. – 188 с.
2. Белаш І.А. Сучасний стан та проблеми агрострахування в Україні [Електронний ресурс] / І.А. Белаш. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/31_NG_2014/Economics/12_178125.doc.htm
3. Білоусова Н. Експерти «Дня» назвали ризики посівної 2015 року [Електронний ресурс] / Н. Білоусова. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua>.
4. Вітлінський В.В. Аналіз моделювання та управління економічним ризиком : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / В. В. Вітлінський, П. І. Верченко. – К. : КНЕУ, 2000. – 292 с.
5. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения : учеб. пособ. / В.М. Гранатуров. – М.: Дело и сервис, 2010. – 112 с.
6. Донець Л.І. Економічні ризики та методи їх вимірювання: навч. посіб. / Л.І. Донець. – К.: Центр навч. літ-ри, 2006. – 312 с.
7. Закупівельні ціни на зерно побили історичний рекорд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/04/22>.
8. Експерти назвали основні ризики аграрного сектору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agronews.ua>
9. Міжнародна практика агрострахування та українські реалії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.propozitsiya.com>.
10. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль; пер. с англ. / Ф.Х. Найт. – М.: Дело, 2003. – 360 с.
11. Навроцький С.А. Соціально-економічні аспекти страхування в АПК [Текст] / С.А.Навроцький. – Суми : Довкілля, 2004. – 316 с. – Бібліогр.: с. 286-315.
12. Теория игр и экономическое поведение / Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.goodtrading.ru>.
13. Управління ризиками та економічною безпекою [Текст] : навч. – метод посіб. для самост. вивч. дисципліни / О.Д. Гудзинський, С.М. Судомир, Т.О. Гуренко, Н.В. Гайдамак; Ін-т. підгот. кадрів Держ. служби зайнятості України. – К. : [ІПК ДСЗУ], 2010. – 238 с.
14. Управління підприємницьким ризиком; за заг. ред. Д. А. Штефанича. – Тернопіль : Економічна думка, 1999. – 224 с.
15. Цінова ситуація на внутрішньому ринку зерна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://agroua.net/news/news_50407.html
16. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. – М: Эксмо, 2007. – 864 с. (2 кн.).
17. George W. Norton Jeffrey Alwang and William A. Masters «The economics of agricultural development, world food systems and resource use» New York and London: Routledge Taylir & Fracis Group, 2006. – P.448.
18. Gerson Feder Fam Size Risk Aversion and the Adoption of New Technology under Uncertainty // Oxford Economic Papers: New Series Jul. 1980.Vol. 32, № 2. P. 263–283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/journals/>.
19. Benson F., Daniel B. Smith Risk Management Series The Concept of Risk // Extension Advisory Council. February 1993. – P. 313.
20. Michael R Carter F Zimmerman J. The dynamic cost and persistence of asset inequality in an agrarian economy // Journal of Development Economics. 2000. Vol. 63. P. 265–302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.Elsevier.com/locate/econbase.
21. Risk Management Guide for DoD Acquisition [Electronic resource] / U. S. Department of Defense, Defense Acquisition University. – Fifth Edition. – Virginia (USA) : DAU Press, 2002. – Access mode : <http://www.dau.mil/pubs/pubsmain.asp>.
22. Risk Management Procedures and Guidelines [Electronic resource] / NASA Online Directives Information System (NODIS) Library. – USA : NODIS Library, 2002. – Access mode : http://www.nodis3.gsfc.nasa.gov/library-/main_lib.html.
23. What is Agricultural Risk Management? [http://www.agroinsurance.com.ua/insurance/risk management](http://www.agroinsurance.com.ua/insurance/risk%20management).

Стаття надійшла до редакції 29.07.2015 р.

* * *